

Mandø.

Et klit-marskø i Vadehavet.

Af N. Kingo Jacobsen.

Første gang Mandø omtales er i Valdemar Sejrs Jordebog (1231), hvor øen nævnes både i ølisten og i skattelisten. Førstnævnte sted omtales den som „Mannø hus“, d.v.s. den var på det tidspunkt en selvstændig og beboet ø; i skattelisten står „Mannæø XVI marc“, d.v.s. den var sat til 16 mark skat. 1292 omtales Mandø i Erik Menveds Kongelige Frihedsbrev til Ribe (Kinch p. 111), hvor Mandø strand nævnes under Ribes naturlige forstrand, frihedsbrevet giver således ripenserne eneret på sejlads mellem Mandø og List (øen ejedes af Kronen (under Riberhus Len) til 1741, da Mandø-boerne køber deres egen ø for 864 Rdl.). I Ribes „Oldemoder“, Ribe Domkapitels gamle protokol anføres fra 1340, hvor stor afgift sognet Mandø årlig skulle svare provsten „manø IIII“, d.v.s. 4 solidi, det samme som sognene Rødding og Skarve betalte (Kjærgaard p. 161); kirken på Mandø omtales for øvrigt første gang i et dokument af biskop Jens Hee i Ribe 1321 (Kinch p. 160). I Riberhus lensregnskaber 1537—38 nævnes 10 mænd på Mandø, der betaler „Schap fisch wan Mandø“, hver 100 hvilling som vederlag for fåregræsning. Endvidere nævnes 6 mænd, der hver yder 1.000 fisk samt tilsammen 24 torsk som Kongens indtægt af fiskeriet på øen „sandtollind wan Mandø“. 1598 omtales kun Sandtold for 2 skibe på øen og fra 1602—03 omtales Mandø ikke længere i denne forbindelse i Riberhus Slots regnskabsbøger (Kjærgaard p. 164). I Ekstra-Skatte-Mandtalslisten fra 1606 omtales „Mandoe Lannd udi Lüstrup hierck“, der ialt sættes til 3 Daler, idet der i overensstemmelse med ovenstående opregnes 10 gårdmænd, nogle fattige fiskere og også nogle fattige „Inderster“, der slet ikke har noget. Det anføres endvidere, at der kun avles lidt, flere gårde ligger øde, samt at øen hjem søges af stormfloder og sandflugt samtidig med, at fiskeriet er gået stærkt tilbage (ibid. p. 169).

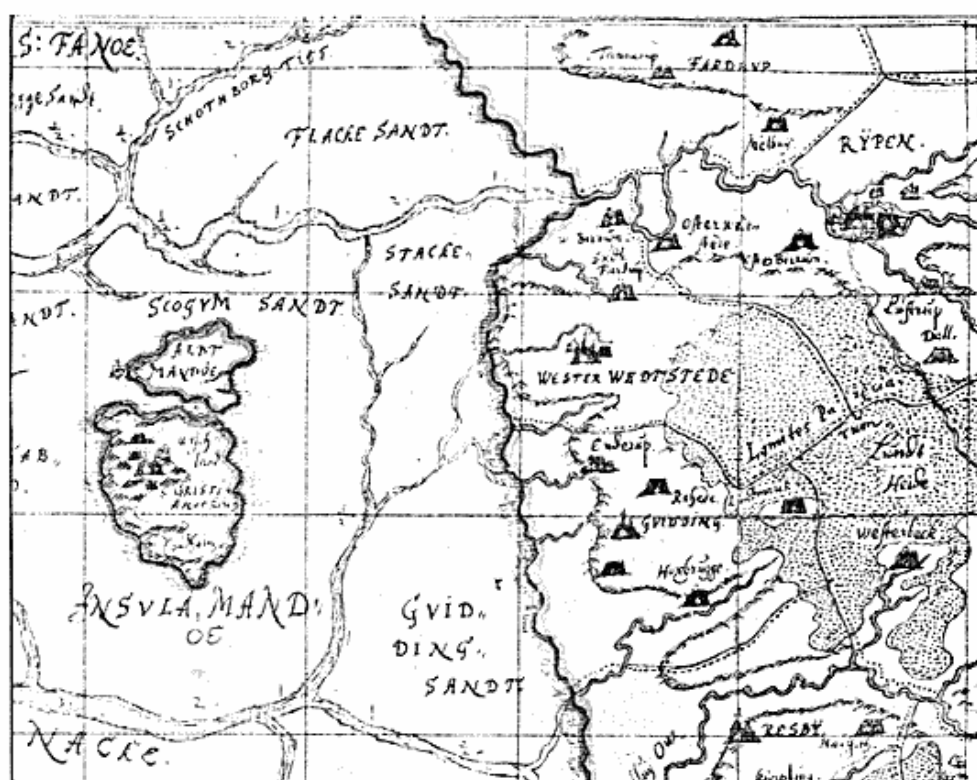

Fig. 1. Udsnit af Johs. Mejers manuskriptkort 1643.

Det ældste troværdige kortbillede af Mandø gives af Johs. Mejer, 1643 (fig. 1), den samtidige beskrivelse (1652), C. Dankwerth (p. 76) lyder: „Anitzo ist es gar ein geringes Ländlein, etwa 800 Ruthen lang und 500 breit, in 2 Insulen belegen, wovon das alte Mandø gut Wiesenlandt, das Neue oder rechte Mandø ist sehr sandig. Die Einwohner als Jungen und Alten, der etwa nur 130 seyn mügen, haben wenig vom Ackerbaw, ernehren sich mit dem Fischfange“. Øens størrelse angives altså som 4 km lang og 2½ km bred.

I Christian V's Matrikul (der var en opmåling af al agerjord i Danmark, dog uden kortlægning, englodder og græsningsarealer blev ikke opmålt) dateret Mandø 14. Juli 1683 nævnes 26 jordejere. Der var ialt 318 agre af en gennemsnitlig størrelse på ca. 2.000 kvadratalen, heraf lå de 64 på Gammel Mandø. Det dyrkede areal på Ny Mandø var 38 Tdr. Ld., på Gammel Mandø 9½ Tdr. Ld., ialt 47½ Tdr. Ld., d.v.s. at knap 10 % af øen var opdyrket, resten klitarealer og marskeng lå hen til græsning. Den dyrkede jord inddeltes i 4 forskellige arealer: 1. Nørretoft, 2. Leegbold Agre, 3. Syndertoft og 4. Gammel Mandø. De 3 første agre af Nørre Indlugte

Toft, som lå op til byen, blev tilsået med rug. Det bemærkes, at de „bestaae udi huid Havsand. Saaes aarlig formedelst Mangel af Jord“. Om agrene på Gammel Mandø står der, at de „strækker sig Synder og Nord med den synder Ende til Syndre ... med den nordre Ende til Gammel Manør Byes Ødeplads“. Der fortælles iøvrigt, at de 26 østligste af disse agre består af grå sand, lidt grus, er god havrejord med ringe muld. De ligger „siddt, men saaes aarlig formedelst Mangel af Jord“. (Rigsarkivet, Chr. V's Matrikul, Markbog 703). Kreaturholdet fremgår af opgørelse til Kop- og Kvægskatten 1684, ifølge hvilken der på øen holdtes 17 heste, 15 køer og 50 får (Kjærgaard p. 174). Opgørelsen til Kop- og Ildstedskatten 1692 er for Mandø foretaget af præsten Niels Jacobsen Harreby, der anfører 35 voksne mennesker samt ialt 15 ildsteder på øen (ibid. p. 172).

1695 foretog søkortdirektør Jens Sørensen sin rejse „Mihle-Vogns Maalning langs gandsche Jylland, Holsten, Hamborg, Eluen og Westerlandene“. Her gengives (Johs. Knudsen, 1918. pp. 166—67) alle hans notater om Mandø, idet afstande og retninger er forsøgt indtegnet på en ca. 10 gange forstørret gengivelse af Mandø som den fremtræder i hans „Specialkort over Sønderjyllands Vestkyst“ (fig. 2). Jens Sørensen ankom til Mandø d. 8. oktober 1695 ved midaftenstid, sejlene fra Rømø, alligevel nåede han at måle de 2 øer igennem og allerede d. 9. oktober „Morgen før Dag fik vi Skyds og kørt fra Mandø med Udfald Ebbe paa tørre Sanden i Land. Maalt fra Gl. Mandøs S. Kant, kørt lige mod Ribe Kirke til en Rende $\frac{1}{2}$ Al. dyb, kørt over, did 120 Kl. Sl., saa kørt lige imod V. Vesteds Kirke til grønne Landet 41“. Et Kl. Sl. svarer til et vist antal omdrejninger af vognens hjul = 61 alen eller ca. 38,3 m. Retninger indmålte med pejleskive. Om opholdet på Mandø skriver han som følger, idet alle opmålinger og pejlinger af interesse er medtaget i teksten til fig. 2: „Imod Midaften arriverede vi til Mandø Land og fandt der ingen Mandfolk i Byen, de vare alle ude paa Fiskeri. Losserede vi ind hos Landfogden Søren Hansen, som kom hjem silde ud paa Aftenen og havde været med Garn paa Siollefangeri og berettet intet havde bekommet. — Paa Mandø er 23 Huse og en Kirke, staar sønderst i Byen, ellers kan regnes dette Mandø være langt in SO. og NV. uf. $1\frac{1}{2}$ Fjr. Mil, og bredt uf. $\frac{1}{8}$ Mil stift“.

De følgende oplysninger skyldes indberetninger og beskrivelser af øens præster. De er dog alle tilflyttere, der kun for et kortere åremål opholder sig på stedet, hvad deres behandling af problem-

stillingerne i et tidevandsområde bærer præg af; men følgende beskrivelser har dog alle interesse så langt som de omhandler ting foregået på præsternes egen tid, samt som kilde hvad angår oplysninger, de har samlet blandt beboerne. Det gælder dels indberetningerne af Ove Andersen Thorning (præst på Mandø 1750—61) dateret 22. Februar 1766 og Hans Bertram Sønnichsen Fogtmann (præst på Mandø 1766—74) dateret 8. Februar 1768 samt H. Bruuns bog dateret 22. August 1806 (præst på Mandø fra 1804). Derimod indeholder Pontoppidans Danske Atlas (1769) intet af interesse, det samme gælder senere topografiske værker, der væsentlig er ukritiske optryk dels af Danckwerths fantasifulde beretninger og dels af H. Bruuns beskrivelse tilføjet lidt statistik.

Thorning skriver i sin indberetning (Weitemeyer p. 196): „Mandø Kald har i fordums Tid været et af de største, thi her var paa Gammel Mandø, som gik under, 18 Snese Ildsteder. Dette Mandø laa Vesten for deres Enge nu, som endnu kaldes Gamle Mandø, og siges der, at da gamle Mandø var i Stand, var der ikke længere mellem Mandø og Sønderhoe paa Fahnøe end en liden Strøm, som de kunde overtrine ved Hjælp af et Horseben, og nu er der tre store Dybe og 11 (!) Mil til Søs ... — Mandø er ellers afdelt i to Dele, hvoraf den første, man kommer til fra Fastland, kaldes gamle Mandø, hvor nu deres Enge er, og hvor den gamle og store Mandø By har standet, hvoraf man ser endnu Rudera, som Kældere, Teglsten, Potskaar, men især paa det ses, hvor Kirken stod, en stor og, siges der, bundløs Hul. Den anden Del som nu Husene staar paa, som er ungefehr 46 i Tallet, er det Sted, hvor de arme Indbyggere reddede sig hen, og var kun syv Mand i Førstningen, som gav sig der til at bygge igen, Resten flygtede enten til Fastland eller undergik i Vandet med Bæster, Kreaturer og hvad de ejede. Men hvad Aar ...“ Derefter følger ræsonnementer bygget på beretninger, der fører Thorning til året 1570. Vigtigt er det, at han får slået fast, at det ikke kan være stormfloden 1634. Ved siden af sin beretning har Thorning tilføjet „Mandø 1756“, derunder har han tilføjet 4—5 linier, der begynder: „Anno 1765 er jeg overkommen en hollandsk Tids-Register, som siger 1558 (?) paakom den store ... flod ...“ Fogtmanns indberetning (ibid. pp. 198—204) giver følgende tidsbillede: „Der er kun een By kaldet Mandø, bestaaende ialt af 48 Ildsteder. Eilandet Mandø staar for 9 Tdr. Hartkorn. Det lidet, Beboerne ejer paa Mandø Høelade, (marskenge nord for Ribe Å's munding) er 2½ Skp. Hrtk. — Her (på Mandø) saaes Byg, Bønner og lidet Valing

eller Vaar-Rug. Det meste er Byg. Beboerne maa købe Korn og ej alene allesammen Rug, men og de fleste Byg. Jorden er Al-Sæd (∩: Jord, der ikke hviler). For en del Aar siden saaede de ogsaa paa det Stykke, som kaldes gamle Mandøe, da Fiskefangsten var bedre og de kunde gøde en Ager med et Læs Skulder — (∩: Flynder) og Hvidlingehoveder. — Det er let at slutte, at den ringe Avling, her haves, kan ikke skaffe Beboerne Livsophold. De lever altsaa fornemmelig a) de fleste af Fiskeri, b) nogle rejser omkring enten fra Holland eller Hamborg paa Robbe- og Hvalfiskefangsten, c) 2 eller 3 er skipperne. — De Personer over tolv Aar beløber 140 omtrent. De Fødtes aarlige ungefehrlige Tal er 8, de Døde 6. — Engen og Forten (Paa den saakaldte Forte har Præsten Græsning til Kvæg og Faar. Bruun, p. 12) er Marskland og give i frugtbare Aaringer Græs og Hø for 30 Køer og derover, 100 til 150 Faar og næsten 40 Heste. — Om Kaldets Fremgang kan jeg intet melde, men vel om dets Afgang. Det er nu over 50 Rd. aarlig ringere end for 12 à 16 Aar siden, fordi Fiskeriet og altsaa Fisketienden er de $\frac{3}{4}$ Parter forringet i de sidste Aaringer, Korntienden er formindsket, saasom der nu ej saas paa gamle Mandøe, og Folkemængden har og aftaget paa nogle faa Aar.“

Et tilsvarende billede gives af H. Bruun: „Ejlandet beskyttes mod Havet af en smal Række af Sandbjerge, som tage deres Begyndelse i Nordvæst tæt ved Byen og strækker sig heel til Sønder. Øens Bredde indenfor Bjergene fra Østen til Væsten er Halvparten af en halv Fjerdingsvej, $\frac{1}{4}$ Miil i Omkreds (p. 2). — Forhen var Øen efter de Ældres Beretninger omgivet af en dobbelt Bjerg-Række, ja man veed endnu at forevise de Stæder hvor der har været Kløver-Eng udenfor de nærværende Bjerge, og udenfor dem igjen har der været andre Bjerge som nu ere bortskyllede af Havet. Nu derimod er der kun een Række af Sand-Bjerge, som ved den nærværende virksomme Landfogeds utrættelige Flid bliver aarlig beplantet, men dog kan det ikke forhindres at jo Bjergene formedelst Sandflugt vælter sig alt meere og meere ind paa Byen, og en Følge deraf vil blive, at Indvaanerne engang i Tidens Længde nødes til at tage Flugten. Agerjorden er en skarp og sandig Muldart, som aarlig forringes af Sandflugt og høje Vande fra Havet paa den væstre og nordvæstre Side meest. Det Græsning som forhen har været i Fællesskab er bleven skiftet, men gaaer dog i Omgang hver 3die Aar formedelst dets Ulighed. Ager og Engjorden er ikke udskiftet men deelt uregelmæssig efter Hartkornet, da Sandflugten og Væsten-Storme har borttaget endeel for Nogle, og derimod er der paa den østre Kant

paa visse Stæder tilgroet noget for Andre, og da det salte Vand Høst og Foraar ofte gaaer over Ager og Eng saa kan ingen Vintersæd her bruges. Sommersæden er meest Byg, dog utilstrækkelig til Beboernes Underholdning. — Ved at grave dybt i Sandet findes tydelige Spor til Tørvemose-Jord, som ikke kan komme til nogen Nytte. — Paa den sydvæstre Kant af Øen skyller Havet noget bort aarlig, saa at Øens Skjæbne med Vished kan forudsiges, og den vil blive Undergang enten af Sandflugt eller Vandflod“ (pp. 29—31). Herefter kan naturligt indsættes en beskrivelse Bruun har afskrevet kirkebogen af stormfloden 1792, der indtraf „paa den 3die Søndag i Fasten, da fejlede der kuns saare lidet i at Vandet jo havde bortskyllet Bjergene, som formedelst Bølgernes voldsomme Slag udhuledes for neden og store Stykker faldt ned fra oven. Det der den Gang gjorde Folket meest bange, var at Vandet blev ved at stige da det skulde falde, indtil den rasende Orkan fik Hul paa Diget sønder inde, da faldt Vandet i en Hast, og Øen frelstes fra sin uundgaaelige Undergang“ (p. 10). Endelig gives følgende skildringer af øens økonomi m. m.: „Den ganske Øe skatter til Kongen af 9 Tdr. Hrtk. som er fordeelt imellem 43 Beboere, paa disse 9 Tdr. Hrtk. græsser 34 Hæste, 80 Køer, og 200 Faar, hvilket Antal umuligen kan finde tilstrækkelig Føde paa det til Græsning udlagte Jordsmonn. Øens Folkemængde de Store med de Smaae, samt de Fraværende med iberegnete beløber sig til 204 Personer (p. 28). — For nærværende Tid har Nye-Mandøes Indvaanere deres meste og beste Høbjerring paa Gammel-Mandøe, som formedelst deres klægtige Jordbund giver en god Afgrøde af godt Mærsk-Høe. Dog haves der enkelte Kornagre, som ligeledes giver god Udbytte, men hvis Floden, som ofte er Tilfældet, gaaer over Ager og Eng, da avles saare lidet, og Jorden tager da saa betydelig Skade, at den ikke i nogle Aar kan forvinde det“ (p. 7). Foruden den naturlige næringsvej fiskeriet burde være, men som Bruun (p. 31) anfører ikke længere spiller nogen væsentlig rolle „drives endnu en anden mere betydelig, nemlig den udenlandske Søefart, hvorpaa hele Landets Vel beror“ (p. 32).

Til belysning af øens seneste historie foreligger for de sidste 150 år et stort kartografisk og statistisk materiale. Det vil dog være naturligt først at vende tilbage til Johs. Mejers kort (fig. 1), der viser Mandøes beliggenhed, samt at Knude Dyb på det tidspunkt (1643) var vigtigste sejløb til Ribe. For første gang angives, at der er tale om 2 øer, hvoraf den nordligste, ubeboede bærer navnet Gl. Mandø. Detailler kan man ikke stole på, kystkonturen ser nær-

mest ud som en signatur, en bølgelinie (det tilsvarende gælder fastlandskysten), bortset fra vestkysten, hvor klitterne er angivet (jfr. V. Vedsted). Johs. Mejer har endvidere på Gl. Mandø angivet beliggenheden af en kirke. Denne kan dog ikke have eksisteret på hans tid (der er tilbage fra 1321 kun nævnt een kirke på Mandø, der dog godt kan have været beliggende på Gl. Mandø først), men angivelsen kan skyldes de „Rudera“, som omtales af Thorning 1756, og som findes omtalt i Chr. V's Matrikul som „Gammel Manør Byes Ødeplads“. Kirken findes som nævnt på Mejers manuskriptkort, hvor ellers ingen andre af hans senere „sogne“ er angivet. I denne forbindelse kan nævnes, at Kjærgaard mener at kunne fastslå 1532 som det år, Gl. Mandø er gået under (p. 167). Han beskæftiger sig iøvrigt en del med oprindelsen af øens navn, som udledes af mandnavnet: Manne. Uden at tage stilling til problemet kan nævnes, at L. Both angiver, at „Øen ligesom adskillige andre side Steder i Danmark har Navn af Ma, der især paa Landets Vestkyst udtrykker Begrebet om en sid Eng ved Strandkanten“ (p. 672).

På Jens Sørensens kort fra 1695 får man 2 vigtige oplysninger: 1. Afstanden mellem de 2 øer er 15—16 Kl. Sl. eller ca. 600 m, hvilket svarer til afstanden mellem klitrækkerne på de 2 øer i dag. 2. Et øst-vestligt snit, fra vadekanten ved halv ebbe til „grønne Landet“ 23 Kl. Sl., ca. 880 m, derfra til klitrækken over „grønt Land“ 40 Kl. Sl., ca. 1530 m, fra klitten til strandkanten skønnet 3 Kl. Sl., ca. 125 m. Øens bredde har altså været godt 1½ km.

Den første opmåling man i detaljer kan stole på er Videnskaberne Selskabs kort fra 1794 „forfattet ved Bruun“ (fig. 3). Det fremgår heraf tydeligt, at øen nu er i vækst. Ny Mandøs østside formes af 2 krummoddekomplekser (jfr. det bælle af strandsand A. Jessen angiver tværgående nord til syd på sit geologiske kort fra 1910, fig. 8*). Inde i den beskyttede lagune findes mulighed for fortsat marskdannelse, niveauet for denne er dog ganske lavt, kun ca. 1 m (omkring 3 fod, jfr. Generalstabens kort 1870, fig. 5) i modsætning til forholdene på fastlandet, hvor 2 m kurven de fleste steder meget nær falder sammen med grænsen mellem marsk og geest. Foruden hovedøerne ses endvidere nogle nydannede holme (Kathale Holme), der som Gl. Mandø har fået signatur, det må uden tvivl opfattes således, at der er tale om marskøer. At Ny Mandø er uden signatur skyldes måske opblandingen med flyvesand, jfr. Bruuns beskrivelse, der er omtrent samtidig med kortet. Fig. 4 viser Mandø 1848, tegnet efter J. H. Mansa. Væksten er nu fortsat østover, idet

*) Fig. 7—12, udslags-planche bagest i bogen.

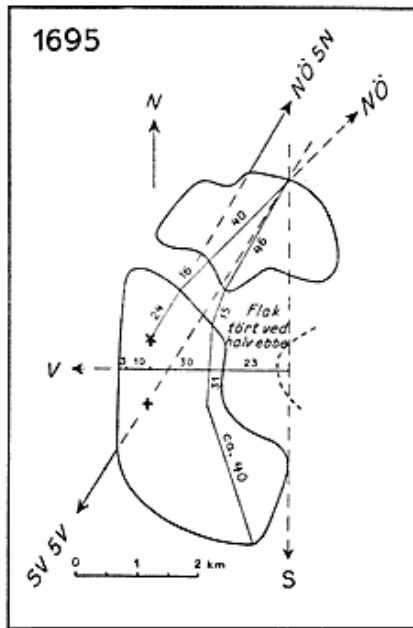

Fig. 2. Udsnit af Jens Sørensen: Specialkort over Sønderjyllands Vestkyst 1695, hvorpå afstande og vigtigste pejlinger er forsøgt indlagt. Beskrivelserne lyder: „Maalt fra Vandet med halv Ebbe op til grønne Landet in V., 23 Kl. Sl., nok lige frem in V. til tværs for Kirken 30, derfra lige frem til Sandkletterne over grønt Land 10, saa over Sandkletterne ned til Strandkanten uf. 3 Kl. Sl. ... — Landet er aflangt in SSO. og NNV. Fra Mandø By kørt in NO5N. til Vandet, 24 Kl. Sl., over Vandet in NO. til Gammel Mandø 16, langs Gl. Mandø in NO. til Pynten 40 Kl. Sl. — Afpejlet fra Mandø NO. Pynt: til Mandø By in SV5V, til Havnen Mandø Hjørne in S., ... — Maalt tilbage langs Gl. Mandø midt ad lige frem til Pynten in SV., 46 Kl. Sl., over Vand fra Pynt til Pynt in SVtS. 15, fra Pynten langs Mandø in S. til tværs Kirken 31, nok til dette Lands SO. Hjørne in SSO, uf. 40 Kl. Sl.“

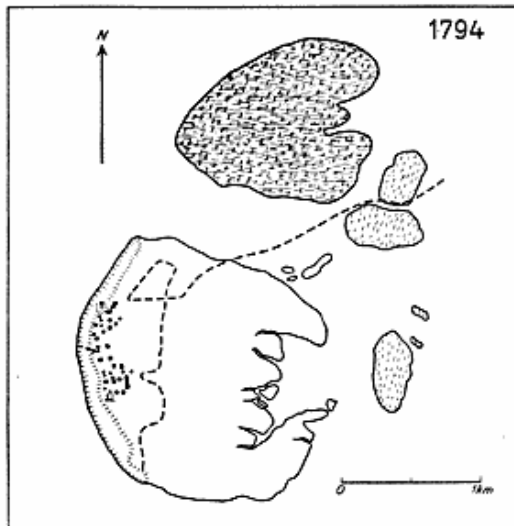

Fig. 3. Vidensk.s Selskabs kort ved Bruun.

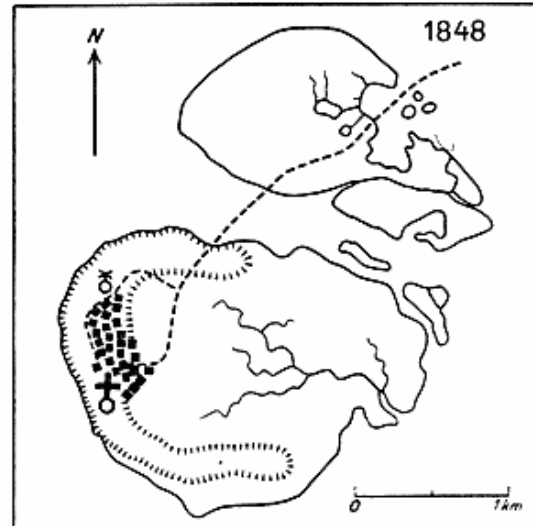

Fig. 4. J. H. Mansa. Nørrejylland Pl. 9.

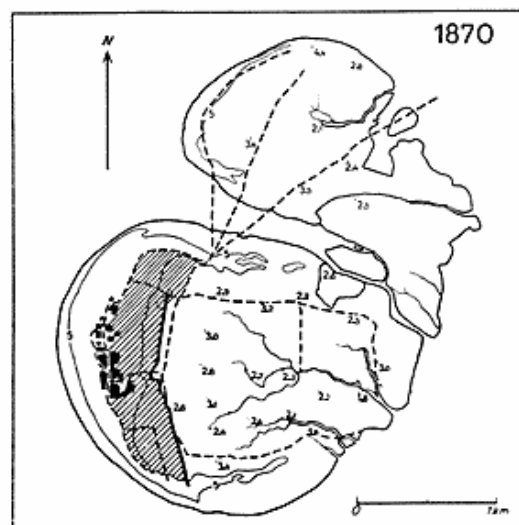

Fig. 5. Generalst. opmåling ved Wegener 1870. Skravering: Arealer under kultur.

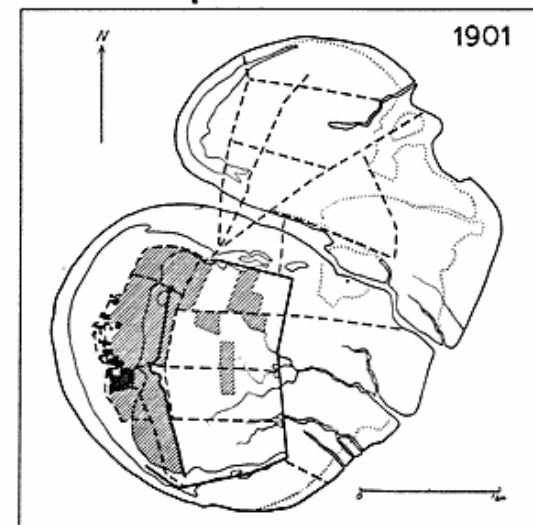

Fig. 6. Generalst. rekognoscering ved C. Jensen 1901. Skravering: Arealer u. kultur.

Kathale Holmene (dette navn findes også hos Mansa, men ikke senere) er blevet landfast med de 2 hovedøer. I indermarsken på Ny Mandø har der udviklet sig et tydeligt 3—4 grenet lo-system, der samler sig til een hovedløb, hvor man må tænke sig de førømtalte krummoddesystemer har nået hinanden. Endelig kan man se, hvorledes den østligste del af Store Rende (løbet mellem hovedøerne) er ved at blive lukket af sandbanker. Fig. 5 viser situationen 1870 (Generalstabens opmåling ved Wegener). Store Rende er nu kun et smalt løb, der har fået hovedretningen NV.—SØ. efter den fremherskende vindretning med større vindstyrker. I 1887 opføres diget på Ny Mandø, der forbinder den nordlige og sydlige klitrække på øen, diget blev bygget på det tidl. nævnte strandsandsbælte (det inddigede areal var ca. 150 ha.). Foranlediget heraf foretog Generalstaben 1901 en rekognoscering ved C. Jensen (fig. 6). Foruden diget ses den betydelige tilvækst, der er sket på østsiden efter 1870, væsentlig dannelse af forlandsmarsk, bortset fra det sydøstlige hjørne, hvor der er tale om en strandvoldsdannelse (jfr. fig. 8). Diget af 1887 var dog ikke det første dige på Mandø. I den af Bruun gengivne skildring af stormfloden 1792 omtales, at diget brød sønder inde. Det er Toftegårdsdiget, der hentydes til, jfr. fig. 5, hvor Wegener har indlagt det på sit kort. Det var oprindeligt et sommerdige (velkendt overalt i marskegnene), bygget af kvinderne af materiale, for en stor del tang, hentet fra stranden i deres store Mandøforklæder; digearbejdet foregik hovedsagelig om foråret og sommeren, når mændene var på søen. Diget af 1887 har været gennembrudt 2 gange, ved stormfloderne 1911 og 1923, sidstnævnte har sat sig spor i det knæk diget har fået ved genopbygningen, idet det var nødvendigt at bygge diget op uden om det dybe hul (wheel'en), der nu danner en sø på indersiden. På fig. 12 (matrikulkort, hvorpå udnyttelsen af jorden 28.8.1950 er indlagt) ses endelig den skikkelse Mandø fremtræder i efter den seneste inddigning af 1937, hvorved øen danner et hele. Diget er 6,3 km langt og det inddigede areal ca. 380 ha. Mandøboernes andel i udgifterne blev betalt med jord, den del af Gl. Mandø, der ligger NV. for hovedvejen (120 ha.). Jorden ejes nu af Statens Jordlovsudvalg og skal efter planen udstykkedes til 8 à 10 husmandsbrug, heraf er oprettelsen af 4 påbegyndt i 1953.

Foruden det billede af øens udvikling som det kartografiske materiale kan give (niveauforholdene er ikke endnu tilstrækkelig belyst), haves en del oplysninger af geologisk og jordbundsmæssig karakter. Axel Jessen har udarbejdet det geologiske kort (fig. 8),

som der allerede er henvist til. Af interesse er endvidere det ved matrikuleringen af Mandø i 1839 af landinspektør Thyregod udarbejdede kort med indlagt bonitering (skala 1—24, kun de magre jordbundstyper 1—10 er repræsenteret på Mandø, de er indtegnet på Thyregods kort fig. 7, opdelt i 5 kategorier). Som naturligt er findes boniteterne 5—10 praktisk taget kun indenfor det gamle Toftegårdsdige (her opdelt i 2 typer), da dyrkning væsentlig fandt sted her. Dette er et held, da det giver en mulighed for at slutte sig til materialets art for resten af områdets vedkommende. Boniteterne 0—1½ er slået sammen til type 1 omfattende sandede jorder med ringe eller ingen græsning. Man ser, at de dels dækker klitarealerne samt højtliggende sandbanker, repræsenteret først og fremmest som forbindelse mellem Gl. Mandø og de 2 nordligste af Kathale Holme (jfr. fig. 3) samt mellem Ny Mandø og den sydligste af holmene. Man genkender let disse 3 store holme, hvor erosionen åbenbart har bortskåret en del af den vestlige kant af den nordligste, ligesom der på sydsiden af den mellemste er slået en breccie: den sydligste af disse småøer synes derimod at være bevaret i omtrent fuld størrelse (den har sikkert været højere (boniteten er større, klæglaget derfor sikkert tykkere) og har antagelig ligget mere i læ). Muligvis er de omtalte „skader“ på de nordlige holme frembragt af stormfloden 1825. Type 2 repræsenterer boniteterne 2 og 2½ og vil vel nærmest svare til sandet forlandsmarsk. Endelig omfatter type 3 boniteterne 3—5 (marskjordene) type 4: 6—8 og type 5: 9 og 10. I efteråret 1952 foretog jeg en del boringer til 1,25 m's dybde i det sidst inddigede område (som man måske kan kalde Gl. Mandø Kog). Et foreløbigt resultat er kortet fig. 9 (baseret på ca. 700 boringer), og inddelt i typer omtrent svarende til ovennævnte 1—3. Der er da også en ret stor overensstemmelse de 2 kort imellem, når man påtænker udviklingen, en nøjere gennemgang kan dog ikke gives her. Som det ses er der i næsten hele området tale om ret ny forlandsmarsk, kun i den nordvestlige del findes under den lagdelte marsk, der her går til ca. 60 m's dybde, et lag bestående af stiv, fed klæg af blågrønlig farve og som regel 40—50 cm tykt hvilende enten på sand eller slik (fig. 11). Det er vel sandsynligt, at man her har at gøre med kernen af den gamle marskø, den østligste rest, der er tilbage. Mandø har sikkert en gang været een ø med een fælles klitrække, og bebyggelsen har da måske ligget på den del, der kom til at svare til Gl. Mandø, men længere mod vest. (En vandring mod øst af øerne i Vadehavet er velkendt, særlig naturligvis for halligernes vedkommende). En

store stormflod er da brudt gennem klitrækken, datering heraf er næppe mulig, men de tidligere omtalte ting taget i betragtning sandsynliggør en sådan forklaring. Som afsluttende bemærkning i forbindelse med Mandø udvikling kan oplyses, at erosionen nu særlig foregår på forlandet på sydøstsiden, hvor man forsøger at standse den ved udplantning af *Spartina*, foranlediget af de gode erfaringer fra Fanøs østkyst. På nordvestkysten ud for lukningen af Store Rende har der dannet sig et bredt forland, men den frodigste tilsligning sker dog på nordøstkysten, hvor *Salicornia*-bæltet stadig breder sig foran en voksende med *Puccinellia* tilgroet forlandsmarsk.

Mandø er nu udelukkende en landbrugsø. Udviklingen i de sidste 150 år har for første gang i Mandø historie medført dette. På Bruuns tid var søfart det førende erhverv, tidligere havde fiskeriet været det (til ca. 1600), men fra midten af det 19. årh. sker der en ændring. Ved Chr. V's Matrikul 1683 blev Mandø sat til 9 Tdr. Hrtk., matrikuleringen i 1840 ændrede dette til 20⁵/_s Tdr. Hrtk. ager og eng. Begivenhederne i forbindelse med denne nye udvikling er foruden de 2 nævnte inddigninger af 1887 og 1937, der har skaffet og sikret Mandøboerne landbrugsjord, udstykningen af 1872, oprettelsen af mejeri 1897, tuberkelfri kvægbesætning 1944, merging af jordene i perioderne 1939—42 og 1946—49, endelig kan det nævnes, at øen i 1952—53 har fået elektricitetsværk. Nedenstående statistik i forbindelse med fig. 12 giver nogle oplysninger om udviklingen specielt for perioden 1861—1952.

Fra midten af det 17. årh. til 1890 (da det nye dige netop er færdigbygget) ses folketallet at være stigende fra 130 til 262, men som nævnt var denne stigning ikke baseret på landbruget. Dog stiger antallet af husdyr, især køer og får, ret betydeligt. Det dyrkede areal opgives i Chr. V's Matrikul til 26,2 ha., i 1861 ca. 50 ha. Fogtman og Bruun fortæller, at det særligt er byg man dyrker; der nævnes dog også hønner og lidt vårrug og tidligere er både rug og havre omtalt. Fra 1890 til 1935 (tidsrummet mellem de 2 inddigninger) er folketallet dalende fra 262 til 163, til trods for landbrugsgets fortsatte fremgang på øen (jfr. Aa. Aagesen, 1945). Det dyrkede areal stiger til ca. 80 ha, hertil kommer ca. 80 ha græsmark i omdrift, medens 342,4 ha stadig er uden for omdriften (1939). Husdyrholdet er omtrent konstant, hvad heste og køer angår, fåreholdet er som altid udsat for store svingninger, men dog med nedadgående tendens, derimod er antallet af stude og kvier stigende. Efter 1939 er udviklingen positiv på alle områder. Befolknings-

År	Befolkning	Afgroeder. Tal i ha				Græsarealer		Kreaturhold				
		År	Byg	Andre kornarter	Andre Afgroeder	I om-drift	Udenf. om-drift	År	Heste	Koer	Andet hornkvæg	Får
1652	130	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1684	—	1684 ¹⁾	—	—	—	—	—	1684	17	15	—	50
1768	164	—	—	—	—	—	—	1768	ca. 40	ca. 30	—	100—150
1806 ²⁾	204	—	—	—	—	—	—	1806	34	80	—	200
1860	235	1861	24,8	16,5	5,0	—	—	1861	24	90	22	575
1890	262	1888	18,2	13,2	4,0	—	—	1888	12	90	98	397
1911	190	1907	17,7	28,3	5,6	—	—	1909	40	113	118	648
1921	195	1919	17	49	9	372		1924	40	93	153	198
1935	163	1939	28,1	37,6	13,8	80,4	342,4	1939	43	103	232	304
1945	172	1945	51,3	60,8	29,2	129,6	194,7	1945	63	118	294	640
1950	174	1950	74	55	32	142	146	1950	53	155	285	200
1952	—	1952	73	66	34	166	141	1952	49	155	299	578

tallet stiger lidt til 174 i 1950, det dyrkede areal stiger til ca. 150 ha med et tilsvarende areal som græsmark i og udenfor omdrift. Foruden kornarealet, der 2-3 dobles både for byg og andre kornarters vedkommende, bemærkes rodfrugternes stærke stigning (udgør størstedelen af „andre afgrøder“) fra 13,8 ha i 1939 til 34 ha i 1952. Parallelt hermed er antallet af malkekøer steget til 150 og endvidere er „andet hornkvæg“ steget til 300 stk.

På fig 12 skiller udnyttelsen sig klart ud i 3 områder med forskellig intensitet. Mest intensivt udnyttes det i 1887 inddigede område, hvilket naturligvis også var at vente. I den nye kog er det området syd for Store Rende samt det nærmest trekantede område lige nord herfor,³⁾ der er udnyttet til mere intensiv drift; ret store områder heraf ligger dog stadig hen til græsning. Resten er, bortset fra det nordligste hjørne, uopdyrket græsnings- og høsletsområde (høslet på ca. halvdelen af de hvide fænger). Årsagerne til denne fordeling er flere, bl. a. ejendomsforholdene, men følgende spiller sikkert også ind i forbindelse med, at det trods alt kun er 15 år, siden

1) Dyrket areal ca. 26 ha.

2) 1801 opgiver Statistisk Departement folketallet til 97 personer, Bruuns tal fra 1806 er dog benyttet, han medregner også de, der deltager i udenlandsk søfart m. m., men som er hjemmehørende på øen.

3) Dette område benævnes „Halen“, vejen øst herfor, fra hovedvejen til Store Rende, hedder „Blødtøndevej“, og området mod øst, herfra til digegraven, kaldes „Blødtønde“.

området blev inddiget. Jordene på området syd for Store Rende samt størstedelen af Halen er de mest sandede og derfor de letteste at have med at gøre. Ved opdyrkning af nylig inddiget marskjord er det f. eks. ikke heldigt at pløje for dybt, helst ikke mere end 10 cm. Området i den nordligste del, der er opdyrket, er højereliggende og visse steder noget sandet forlandsmarsk i modsætning til det område, der ligger sydøst herfor, som ligger ret lavt. Området umiddelbart nord for den vestlige del af Store Rende er klit (jfr. også fig. 9), det er bl. a. herpå, man har tænkt sig at bygge nogle af de kommende husmandsbrug, en vej herfra til hovedvejen tænkes ført ud på klitryggens fortsættelse mod øst. De første gårde, der skal bygges i 1953, bliver imidlertid opført på diget af 1887, hvor hovedvejen fører over, den østligste endda på indersiden, hvor man er sikret ved dobbelt dige i østlig retning.

KILDER

- Aagesen, Aa.*: Oprindelsen af Esbjergs Befolkning. Geogr. Tidsskr. 47. Bd. 1944—45.
- Both, L.*: Danmark. En historisk-topografisk Beskrivelse. II. Jylland. 1872.
- Bruun, H.*: Forsøg til en fysisk oekonomisk Beskrivelse over Ejlandet Mandø under Riber Stift og Amt. 1806.
- Danckwerth, C.*: Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswig-Holstein. 1652.
- Geodætisk Institut. Originaltegninger fra Videnskabernes Selskabs Kort og Generalstabens topografiske Opmaalinger.
- Jacobsen, N. H.*: Skibsfarten i Det Danske Vadehav. D.K.D.G.S. Kulturgeografiske Skrifter, Bd. II. 1937.
- Jessen, A.*: Marsken ved Ribe. D.G.U. II Række Nr. 27. 1916.
- Kinch, J.*: Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen. 1869.
- Kjærgaard, H. P. B.*: Mandø i tidligere Tid. Fra Ribe Amt. 7. Bd. 1928.
- Knudsen, Johs.*: Søkortdirektør Jens Sørensen, 1918. Mandøposten. 1934—1951.
- Mansa, J. H.*: Topografisk Kort over Nørrejylland. Pl. 9. 1848. Matrikeldirektoratet. Matrikuleringen 1839—40.
- Lauridsen, P.*: Kartografen Johannes Mejer (Hist. Tidsskr. 6. R. I. 1887—88).
- Nørlund, N. E.*: Johannes Mejers Kort over det danske Rige. II. Bd. Geodætisk Instituts Publ. II. 1942.
- Pontoppidan, E.*: Den danske Atlas. Tom V. 1769.
- Rigsarkivet: Christian V.'s Matrikul. Markbog 703. 1683.
- Statistisk Departement: Statistisk Tabelværk og Statistiske Meddelelser. *Trap, J. P.*: 1859, 2. Bd. 2. Afd. 1879, VI Deel. 1928, VIII Bd.
- Warming, Eug.*: Dansk Plantevækst. 1. Strandvegetationen. 1906.
- Weitemeyer, H.*: Om Manø for 150 Aar siden. Jydsk Historie og Topografi. 4. R. I. Bd. 1911—14.

området blev inddiget. Jordene på området syd for Store Rende samt størstedelen af Halen er de mest sandede og derfor de letteste at have med at gøre. Ved opdyrkning af nylig inddiget marskjord er det f. eks. ikke heldigt at pløje for dybt, helst ikke mere end 10 cm. Området i den nordligste del, der er opdyrket, er højereliggende og visse steder noget sandet forlandsmarsk i modsætning til det område, der ligger sydøst herfor, som ligger ret lavt. Området umiddelbart nord for den vestlige del af Store Rende er klit (jfr. også fig. 9), det er bl. a. herpå, man har tænkt sig at bygge nogle af de kommende husmandsbrug, en vej herfra til hovedvejen tænkes ført ud på klitryggens fortsættelse mod øst. De første gårde, der skal bygges i 1953, bliver imidlertid opført på diget af 1887, hvor hovedvejen fører over, den østligste endda på indersiden, hvor man er sikret ved dobbelt dige i østlig retning.

KILDER

- Aagesen, Aa.*: Oprindelsen af Esbjergs Befolkning. Geogr. Tidsskr. 47. Bd. 1944—45.
- Both, L.*: Danmark. En historisk-topografisk Beskrivelse. II. Jylland. 1872.
- Bruun, H.*: Forsøg til en fysisk oekonomisk Beskrivelse over Ejlandet Mandø under Riber Stift og Amt. 1806.
- Danckwerth, C.*: Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswig-Holstein. 1652.
- Geodætisk Institut. Originaltegninger fra Videnskabernes Selskabs Kort og Generalstabens topografiske Opmaalingen.
- Jacobsen, N. H.*: Skibsfarten i Det Danske Vadehav. D.K.D.G.S. Kulturgeografiske Skrifter, Bd. II. 1937.
- Jessen, A.*: Marsken ved Ribe. D.G.U. II Række Nr. 27. 1916.
- Kinch, J.*: Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen. 1869.
- Kjærgaard, H. P. B.*: Mandø i tidligere Tid. Fra Ribe Amt. 7. Bd. 1928.
- Knudsen, Johs.*: Søkortdirektør Jens Sørensen, 1918. Mandøposten. 1934—1951.
- Mansa, J. H.*: Topografisk Kort over Nørrejylland. Pl. 9. 1848. Matrikeldirektoratet. Matrikuleringen 1839—40.
- Lauridsen, P.*: Kartografen Johannes Mejer (Hist. Tidsskr. 6. R. I. 1887—88).
- Nørlund, N. E.*: Johannes Mejers Kort over det danske Rige. II. Bd. Geodætisk Instituts Publ. II. 1942.
- Pontoppidan, E.*: Den danske Atlas. Tom V. 1769.
- Rigsarkivet: Christian V.'s Matrikul. Markbog 703. 1683.
- Statistisk Departement: Statistisk Tabelværk og Statistiske Meddelelser.
- Trap, J. P.*: 1859, 2. Bd. 2. Afd. 1879, VI Deel. 1928, VIII Bd.
- Warming, Eug.*: Dansk Plantevækst. 1. Strandvegetationen. 1906.
- Weitemeyer, H.*: Om Manø for 150 Aar siden. Jydsk Historie og Topografi. 4. R. I. Bd. 1911—14.

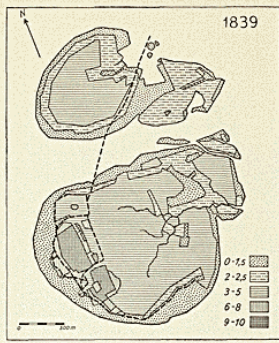

Fig. 7. Matrikelskort 1839 ved N. Thyregod med indlagte boniteter, jfr. teksten.

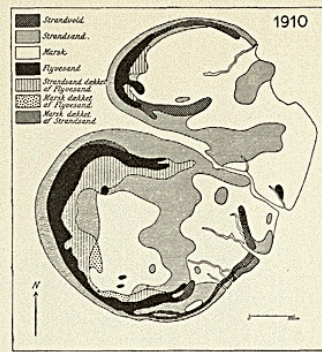

Fig. 8. Geologisk kortblad. A. Jessen.

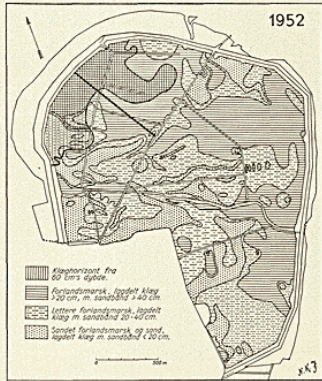

Fig. 9.

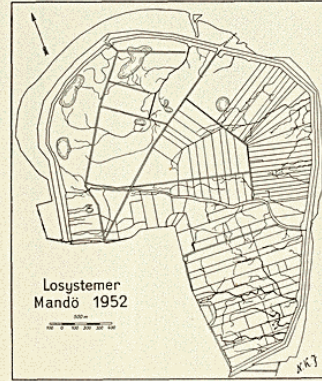

Fig. 10.

Fig. 12. Udnyttelsen af jordene på Mandø, kortlagt d. 27/4 1950. For kreaturholdets vedkommende fremgår udvalget af de i enkelte færrer gjænde kreaturer direkte, idet 1 signaturtegning repræsenterer 1 stk.

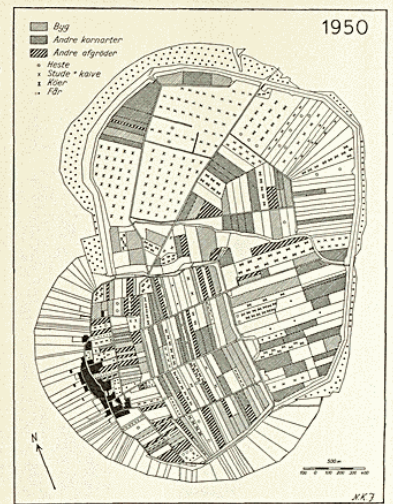

Fig. 12.

Fig. 11. Snit gennem den nordlige del af Gl. Mandø fra digegrav til hovedvejen (fed linie på fig. 9).

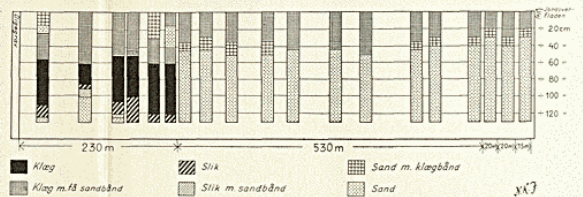

Fig. 11.